

A.J. Hauser & D.F. Watson (eds.), *A History of Biblical Interpretation, vol. 2: The Medieval through the Reformation Periods*, Grand Rapids: Eerdmans, 2009. xxi + 536 pp. \$ 50.00

Dit boek is het vervolg op een eerste deel, dat de geschiedenis van de exegese in de oudheid beschrijft. Na een lezenswaardige inleiding van 85 pagina's wordt de geschiedenis van de vroege Middeleeuwen tot aan het begin van de Verlichting geschilderd aan de hand van zestien exemplarische personen en stromingen. In deze portretten schuilt een zekere onevenwichtigheid. De beschrijving van de middeleeuwen begint met vier overzichten (westers katholicisme, joodse Midrash, joodse exegese en oosters-orthodoxe benaderingen), gevolgd door twee opstellen over de tekst van de Hebreeuwse Bijbel en het Griekse Nieuwe Testament. Het eerste van deze twee geeft een interessante beschrijving van de beroemde Codex Leningradensis, terwijl het tweede laat zien hoe ten tijde van de Renaissance en de Reformatie werd geworsteld met de vraag naar de juiste Griekse tekst. Hierin is weinig interpretatie te ontdekken. Voordat de reformatoren worden besproken, komen twee belangrijke stromingen aan bod: hoe werd de Bijbel gelezen binnen de middeleeuwse scholastiek en welke visie zijn er bij de humanisten uit de Renaissance te vinden. Het is boeiend om te zien hoe de humanistische worsteling met de letterlijke betekenis doorwerkt bij Luther en Calvijn, hoewel zij andere wegen gingen. Het doet me deugd dat ook aandacht wordt besteed aan de andere vormen van protestantisme, bijvoorbeeld in een hoofdstuk over de vroom-directe leeswijze bij de dopersen. Het boek eindigt met een mooi overzicht over de interpretatieprocessen bij de vertalingen in de volkstaal. De opstellen zijn helder geschreven en zeer informatief. Het boek is goed als vraagbaak te gebruiken. Het is jammer dat niet alle opstellen de exegesegeschiedenis plaatsen in het kader van de mentaliteitsgeschiedenis.

Bob Becking, Utrecht

JUDAICA

Yehudah B. Cohen, *Tangled up in Text: Tefillin and the Ancient World* (Brown Judaic Studies 351), Providence RI, Brown University, 2008; 202 p., € 32,95

Tefillin zijn leren doosjes, bevestigd aan een leren riem, die om het hoofd en aan de linkerarm worden gebonden tijdens het dagelijkse gebed. Het dragen van *tefillin* geldt als een Bijbels gebod met symbolische betekenis, te weten: het internaliseren van de Tora. Cohen bespreekt de bijbelverzen die de Rabbijnse traditie aanvoert als legitimatie en die in de doosjes zijn geplaatst: Ex. 13:9 en 13:16; Deut. 6:8 en 11:18. Deze verzen suggereren een opdracht om 'deze woorden tussen uw ogen' of 'op uw arm' te plaatsen. Cohen ziet hierin echter geen aanwijzingen voor een Bijbelse praxis van amuletten of tekstinscriptie. Van belang zijn de vondsten van *tefillin* tasjes, riemen en teksten in Qumran en uit de Bar Kochba vondsten van Wadi Muraba'at. Hier hebben we de eerste bewijzen van een rituele praxis om bijbelteksten in leren tasjes te dragen. De tasjes zijn echter kleiner en platter dan de huidige, vierkante doosjes. Frappant is verder dat in Qumran ook andere teksten werden gevonden (een tekststrook bevat Deut. 32), mogelijk een aanwijzing voor magisch gebruik. Lastig genoeg is het niet altijd duidelijk of de teksten fungeerden in *tefillin* dan wel in *mezuzot* (tekstkokertjes

aan de deurposten). Interessant is de tekstuele praxis van schrijvers om diverse bijbel-passages te harmoniseren. De vroeg-Rabbijnse bronnen bieden aanwijzingen voor een magische functie van *tefillin*: het afsmecken van voorspoed en veiligheid voor de familie. Cohen concludeert dat het gebruik van gebedsriemen zijn oorsprong vindt in de Grieks-Romeinse periode en dat het gezien kan worden als een *invented tradition*. Het ontstaan lokaliseert hij in de interactie van het vroege Jodendom met de Griekse cultuur, waar tekstamuletten gangbaar waren. Jammer genoeg komen de Nieuwtestamentische er wat bekaaid af in deze fraaie studie. Het dispuut over gebedsriemen in Mat. 23:8 biedt een belangrijke indicatie voor een omslag in vorm en gebruik van de gebedsriemen in de eerste eeuw. In de exegese is er discussie over de vraag of het hier gaat om amuletten dan wel om *tefillin*. In het licht van deze studie gaat dat debat uit van een kunstmatig onderscheid.

Eric Ottenheim, Utrecht

MISSIOLOGIE EN OECUMENICA

Emmanuel I.K. Addo, *Worldview, Way of Life and Worship: Encounter Between the Christian Faith and Ga Religion and Culture*, Zoetermeer, Boekencentrum Academic, 2009, 318 p., € 28,50

De auteur van dit proefschrift (Universiteit Utrecht; promotor prof. J. Jongeneel) is Anglicaans priester in Accra, Ghana. Zijn dissertatie handelt over de inwerking van het christelijk geloof op de religie van de Ga: een van de volkeren van Ghana. De Ga vestigden zich in de zestiende eeuw aan de Goudkust en had daardoor al vroeg contacten met handelaars en koloniale heren. Al in 1843 werd de Baseler zending effectief begonnen (in Akropong-Akuapem), en werd een aanvang gemaakt met een bijbelvertaling. Nadien ontstonden vele verschillende kerken: zendingskerken, Pinkster en Charismatische kerken en Afrikaanse Institutionele Kerken, bijvoorbeeld. In sommige kerken wordt het ‘welvaartsevangelie’ gepredikt, of ‘bevrijdingspastoraat’ (exorcisme) toegepast. Volgens Addo is de traditionele religie nog altijd van invloed op het wereldbeeld van de Ga (naast het opperwezen, spelen geesten en voorouders een grote rol), in overgangsriten als naamgeving, de volwassenwording en de begravenis, maar ook bij het plengoffer, dat in het dagelijks leven vaak gepraktiseerd wordt. Over dat laatste gebruik wordt in Ghana zeer verschillend gedacht. De Pinkster- en Charismatische kerken beschouwen het als demonisch en onbijbels, maar anderen zien het plengoffer als een vorm van gebed – maar tot wat of wie?

Een bron van conflicten is ook het oogstfestival: een jaarlijks, uitbundig feest van eten en dansen. Het wordt vooraf gegaan door vijf weken stilte: in die tijd – terwijl de gierst groeit – mag er bijvoorbeeld niet worden getrommeld. Voor kerken is dat niet op te volgen in de eredielen en zo raken ze in conflict met aanhangers van de traditie. Addo pleit ervoor de gehele ceremonie te herinterpreteren als dankzegging aan God voor de bevrijding van de honger die het volk vroeger heeft geleden. Dit is een voorbeeld van voortdurende ontmoeting tussen het christelijk geloof en de Ghanese/Ga cultuur die hij voorstaat.

Hans Visser, Utrecht